

Mirosław Kłusek

Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni

Annales. Etyka w życiu gospodarczym 16/1, 227-238

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mirosław Kłusek

Uniwersytet Rolniczy im. Hugona Kołłątaja w Krakowie
e-mail: mirekklusek@op.pl

Działalność Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni

1. Uwagi wstępne

Badanie etycznych aspektów życia gospodarczego na ziemiach polskich podczas II wojny światowej należy do rzadkości. Podobnie jak ekonomiczno-prawne skutki okupacji niemieckiej terytorium Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1945, są jedną ze sfer najslabiej przebadanych przez współczesną historiografię dotyczącą tego okresu. Na ich temat utrzymują się liczne powierzchowne stereotypy, oparte często bardziej na propagandzie i polityce historycznej lat powojennych, niż rzetelnych badaniach naukowych. Do analizy postawionego w tytule zagadnienia wykorzystaliśmy jako przykład działalność Państwowego Banku Rolnego (PBR), instytucji bankowej Generalnej Guberni opierającej się na aparacie przedwojennego PBR. Bank podlegający w okresie międzywojennym Ministerstwu Skarbu oraz Rolnictwa i Reform Rolnych, stanowił narzędzie w rękach kolejnych rządów dążących do poprawy struktury agrarnej polskiej wsi. Całkiem inne zadania realizował Państwowy Bank Rolny podlegający rządowi Generalnej Guberni. Władze okupacyjne wykorzystywały aktywa i personel banku przede wszystkim do osiągnięcia celów związanych z prowadzeniem wojny. Nie byłoby to możliwe bez współpracy polskiego personelu banku. To dzięki nim doszło do ponownego uruchomienia banku w wrześniu 1939 r., a jego zaangażowanie w pracach związanych z rekonstrukcją stanu przedwojennego zadłużenia umożliwiło okupantowi upłynnienie aktywów PBR, które w większości stanowiły własność Państwa Polskiego.

2. Powstanie i działalność Państwowego Banku Rolnego w Polsce międzywojennej

Państwowy Bank Rolny powstał na mocy dekretu Naczelnika Państwa z 5 lutego 1919 r., w którym określono też jego statut¹. Do najważniejszych zadań

¹ Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 12, poz. 134.

banku zaliczono: udzielanie długoterminowych kredytów amortyzacyjnych na zakup ziemi z parcelacji prywatnych przeprowadzanych przez właścicieli majątków ziemskich lub przez organizacje społeczne, nabywanie majątków ziemskich na cele parcelacyjne i udzielanie na zakup ziemi kredytów długoterminowych, kolonizację gruntów będących własnością państwa oraz kredytowanie melioracji.

W związku z podjęciem decyzji przez Sejm o przeprowadzeniu możliwie szerokiej reformy rolnej, opartej na przymusowym wykupie dużej własności rolnej, postanowiono nadać nowy charakter bankowi i ściśle go związać z działalnością Głównego Urzędu Ziemskiego². Bank miał się zajmować środkami służącymi realizacji parcelacji, melioracji i kolonizacji, udzielaniem kredytów na zakup gruntu, wspieraniem działalności organizacji społecznych oraz osadników w ich zagospodarowaniu się. Taki profil działalności wymusił reformę banku. Rząd polski przyjął w czerwcu 1920 r. nowy statut banku, ale ze względu na wojnę z bolszewikami Sejm Ustawodawczy uchwalił go dopiero 10 czerwca 1921 r. Polski Państwowy Bank Rolny został przekształcony w Państwowy Bank Rolny (PBR)³. Zgodnie z nowym statutem działalność banku obejmowała dwa niezależne obszary: administrowanie państwowymi funduszami wspierającymi osadnictwo, melioracje i rolnictwo oraz prowadzenie operacji na własny rachunek.

Państwowy Bank Rolny rozpoczął działalność w 1921 r. od administrowania funduszami rządowymi, których liczba wzrastała z roku na rok. W 1923 r. PBR posiadał 23 różnego rodzaju fundusze, w tym 15 było w dyspozycji Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych, 7 w dyspozycji Ministerstwa Reform Rolnych oraz 1 Ministerstwa Robót Publicznych⁴. Zarządzanie funduszami państwowymi przez PBR ograniczało się do czynności administracyjnych: wypłaty pożyczek, ściągania rat, wykonywanie rachunkowych i kasowych operacji na polecenie władzy dysponującej funduszem. Rzadkością było samodzielne przyznawanie pożyczek. Koszty administrowania funduszami bank pokrywał z dotacji Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych i przez pobieranie dodatków administracyjnych od dłużników. Na mocy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z maja 1932 r. Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, które powstało w wyniku połączenia: Ministerstwa Rolnictwa i Ministerstwa Reform Rolnych, przejęło fundusze obu tych ministerstw⁵. Jednak zasadniczą zmianę w ich organizacji wprowadzała ustawa o Funduszu Obrotowym Reformy Rolnej

² Powstanie i działalność Głównego Urzędu Ziemskiego jest wynikiem uchwały Sejmu Ustawodawczego z 10 lipca 1919 r. „o przedmiocie zasad reformy rolnej”. Zakładała ona przeprowadzenie na szeroką skalę parcelacji i osadnictwa przy równoczesnym ustaleniu maksimum posiadania ziemi. Reszta, przekraczająca to maksimum, miała podlegać przymusowemu wykupowi przez państwo. W ten sposób, wykupiona ziemia wraz z innymi posiadłościami, miała tworzyć zapas ziemi przeznaczonej do parcelacji. W celu wykonania tego zadania ustawą z 22 lipca 1919 r. powołano do życia Główny Urząd Ziemski.

³ M. Nowak, *Państwowy Bank Rolny w Drugiej Rzeczypospolitej*, Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1988, s. 17.

⁴ *Sprawozdanie Państwowego Banku Rolnego (PBR) za rok 1923*, Warszawa 1925, s. 9-10.

⁵ *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U. RP) 1932, nr 51, poz. 480.

(FORR)⁶. Umożliwiła ona skomasowanie wszystkich dotychczasowych funduszy związanych z finansowaniem reformy rolnej na rachunku FORR, który dzielił się na cztery części: scaleniowo-regulacyjny, parcelacyjny, melioracyjny i kredytowy. Administracja funduszu została powierzona PBR⁷.

Rozpoczęcie przez PBR działalności w zakresie kredytu długoterminowego stało się możliwe dopiero po wprowadzeniu w Polsce w 1924 r. złotego. Za najwłaściwszą formę tegoż kredytu zostały uznane papiery wartościowe, czyli listy zastawne lub obligacje. Ten sposób udzielania kredytu umożliwiał długi termin jego spłaty, co dla rolnictwa było bardzo istotne. Ponadto pozwalał on na stopniowy i stały dopływ kapitału. Kredyt długoterminowy w złotych 7% listach zastawnych PBR był przewidziany dla rolników kupujących ziemię z parcelacji nieruchomości ziemskich przeprowadzonej na podstawie ustaw o wykonaniu reformy rolnej przez osoby prywatne, instytucje upoważnione do parcelacji lub przez PBR, na spłatę reszty ceny zakupu gruntu nabytego z parcelacji ziemskiej przeprowadzonej w myśl ustawy o wykonaniu reformy rolnej, bądź na spłatę długów zaciągniętych w związku z takim zakupem, na zakup ziemi poza parcelacją, na spłacenie reszty ceny zakupu ziemi lub spłacenie reszty długów zaciągniętych w związku z tym zakupem, na inwestycje rolne oraz pozostałe nakłady inwestycyjne, których celem było uprzemysłowienie gospodarstw rolnych. Kredyty w 7% listach zastawnych udzielane były na okres 10, 15, 20 lub 30 lat. Uzyskaną z niej gotówkę w przypadku kredytów na zakup gruntu lub spłatę długów hipotecznych bank wypłacał bezpośrednio sprzedawcy lub wierzycielowi hipotecznemu. Pożyczki na spłatę długów niehipotecznych lub na inwestycje rolne otrzymywał kredytobiorca. Kwota kredytu wypłacana przez bank uzależniona była od kursu realizacyjnego w danym momencie dla 7% listów zastawnych. Ponadto w 1928 r. PBR rozpoczął rozprowadzanie kredytu w 7% obligacjach melioracyjnych na przeprowadzanie szczegółowych melioracji rolnych. Kredyt ten od samego początku cieszył się dużą popularnością⁸.

W dwudziestoleciu międzywojennym PBR prowadził również działalność parcelacyjną. Podstawy prawne dla jej rozpoczęcia zostały stworzone w 1924 r. W rozporządzeniu Prezydenta Rzeczypospolitej jednym z zadań stawianych wobec PBR było popieranie: parcelacji i osadnictwa, regulacji rolnych przez nabywanie majątków ziemskich na cele parcelacyjne i udzielanie na zakup ziemi kredytów długoterminowych⁹. Natomiast rozporządzenie Ministra Skarbu wydane w porozumieniu z Ministrem Reform Rolnych i Ministrem Rolnictwa i Dóbr Państwowych, regulujące przyjmowanie listów zastawnych PBR na poczet podatku majątkowego, stworzyło podstawy dla długoterminowego kredytu rolnego¹⁰. W drugiej połowie 1924 r. powstał wydział agrarny mający zajmować się parcelacją i osadnictwem. W ramach tego zadania jego działalność

⁶ Ibidem, nr 26, poz. 236.

⁷ *Sprawozdanie PBR za rok 1932, op. cit., s. 52.*

⁸ M. Klusek, *Kredyt długoterminowy Państwowego Banku Rolnego w listach zastawnych i obligacjach melioracyjnych w Polsce międzywojennej*, „Klio” 2010, nr 14, s. 109-145.

⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 maja 1924 r.

¹⁰ Rozporządzenie z 16 lipca 1924 r.

obejmowała nabywanie przez PBR majątków ziemskich na własny rachunek, przyjmowanie majątków ziemskich do komisowej parcelacji, udzielanie kredytów nabywcom gruntów pochodzących z prywatnej parcelacji, udzielanie pomocy w gotówce lub towarze osadnikom, którzy nie posiadali własnych środków na zagospodarowanie i zabudowę ziemi nabytej w wyniku parcelacji. Po dokonaniu zakupu i przejęciu majątku w wydziale agrarnym opracowywano zasadniczy projekt parcelacyjny. Zawierał on ogólną cenę sprzedaży, określał kategorie nabywców i zasadnicze warunki spłaty. Po jego zatwierdzeniu, wykonaniu pomiarów i na podstawie szczegółowego planu parcelacji przystępowano do zawierania umów przedwstępnych z nabywcami i oddawano im w posiadanie ziemię¹¹.

3. Państwowy Bank Rolny w Generalnej Guberni

Wkrótce po zakończeniu działań wojennych Niemcy przystąpili do organizacji systemu kredytowego na terenie Generalnej Guberni (GG). Nad jego całością miał czuwać nowo powołany Urząd Nadzoru Bankowego (*Bankaufsichtsstelle*). Jego podstawy prawne oraz zakres działalności określały rozporządzenia generalnego gubernatora z 1 grudnia 1939 r.¹², 8 kwietnia 1940 r.¹³ oraz z 22 kwietnia 1942 r.¹⁴. Z jego kompetencji wyłączony został jedynie Bank Emisyjny w Polsce oraz poczta. Zakres obowiązków i uprawnień Urzędu Nadzoru Bankowego (UNB) był bardzo szeroki. W jego gestii było wyrażenie zgody na wznowienie lub rozpoczęcie działalności instytucji kredytowej, jak również wydanie decyzji o jej likwidacji. Do szczególnych uprawnień kierownika UNB należało pozbawianie pełnomocnictw osób uprawnionych statutowo do reprezentowania instytucji kredytowych, wydawanie zakazu wykonywania określonych czynności bankowych oraz ustanawianie powierniczych lub komisarycznych zarządów nad bankami. Takie unormowanie pracy banków i powoływanie dyrekcji było jawnym naruszeniem ich statutów przez okupanta. Dopuszczalne było jedynie zawieszenie niektórych postanowień statutu banku, ale nie wolno mu było łamać podstawowych przepisów banku i przyznawać sobie prawa statutowego¹⁵.

¹¹ M. Klusek, *Działalność parcelacyjna Państwowego Banku Rolnego w Polsce międzywojennej w latach 1924-1929*, „Journal of Agribusiness and Rural Development” 2009, nr 4, s. 95-105.

¹² Verordnung über die Errichtung einer Bankaufsichtsstelle, Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für besetzten polnischen Gebiete (VBI GG P) 1939, s. 236.

¹³ Verordnung über die Bankaufsichtsstelle für das Generalgouvernement, VBI GG P 1940/I, s.724.

¹⁴ Verordnung zur Ergänzung der Verordnung über die Bankaufsichtsstelle für das Generalgouvernement, Verordnungsblatt des Generalgouverneurs (VBI GG) 1942, s. 221.

¹⁵ Z. Karpiński, M.L. Kostowski, *Bank Polski 1931 - 1951*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1962, t. VI, s. 35.

Wkrótce po ustaniu działań wojennych w 1939 r. zarówno Centrala jak i poszczególne oddziały PBR wznowiły działalność. Początkowo oddziały prowincjonalne na terenie Generalnej Guberni działały samodzielnie i nie podlegały Instytucji Centralnej. Wspólne dążenia Instytucji Centralnej oraz dyrektorów oddziałów terenowych doprowadziły na przełomie 1939/1940 r. do podporządkowania oddziałów banku Centrali w Warszawie¹⁶.

Na początku, kiedy w Krakowie rządy sprawowały niemieckie władze wojskowe, PBR nie spotkał się z ingerencją ze strony okupanta. Sytuacja uległa zmianie w drugiej połowie października 1939 r. Powstającym w tym czasie tymczasowym władzom cywilnym została podporządkowana bankowość, dla której utworzono specjalny Urząd Tymczasowy dla banków i instytucji kredytowych, którego władze wydały tymczasową zgodę na prowadzenie normalnej działalności przez PBR¹⁷. Po utworzeniu rządu Generalnej Guberni na początku grudnia 1939 r. Niemcy podjęli decyzję o wyłączeniu PBR spod zarządu bankowości i przekazaniu go władzom rządowym, zajmującym się rolnictwem i wyżywieniem. Odpowiadało to całkowicie oczekiwaniom banku, który przekonywał władze niemieckie, że będąc instytucją gospodarczą nierozzerwalnie związaną z rolnictwem nie może zostać zlikwidowany, ponieważ odbiłoby to się bardzo negatywnie na rozwoju gospodarczym Generalnej Guberni.

Na podstawie rozporządzenia Generalnego Gubernatora Hansa Franka z dnia 15 listopada 1939 r. o konfiskacie majątku państwa polskiego na obszarze Generalnego Gubernatorstwa¹⁸ oraz z dnia 24 września 1940 r. w sprawie własności na majątku byłego państwa polskiego¹⁹, majątek skonfiskowany stał się własnością Generalnego Gubernatorstwa. Konfiskacie uległ cały ruchomy i nieruchomy majątek byłego państwa polskiego na terenie Generalnej Guberni wraz z wszelkimi wierzytelnościami. Wyżej wymienione rozporządzenia Hansa Franka odnosiły się także do Państwowego Banku Rolnego jako instytucji należącej do „byłego państwa polskiego” i jego wszystkich aktywów.

Tym samym, w świetle ww. przepisów okupanta, PBR z dniem 24 września 1940 r. przechodził na własność Generalnej Guberni²⁰. Z tego wynika, że „Państwowy Bank Rolny” w Generalnej Guberni działający pod zarządem niemieckim jako *Staatliche Agrarbank*, nie był tożsamy z Państwowym Bankiem Rolnym utworzonym i funkcjonującym w Polsce międzywojennej pod auspicjami Ministerstwa Skarbu i Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych. A co za tym

¹⁶ Konferencja, która zapoczątkowała ten proces odbyła się 21 grudnia 1939 r. w Krakowie. S. Riedel, *Działalność Państwowego Banku Rolnego w pierwszych latach okupacji hitlerowskiej*, „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu II wojny światowej” 1959, t. III, s. 83.

¹⁷ Urząd Tymczasowy dla banków i instytucji kredytowych (Abteilung für Geld und Bankwesen) został umieszczony przy Pl. Szczepańskim 5, w budynku sąsiadującym z siedzibą krakowskiego Oddziału PBR. M. Klusek, *Działalność krakowskiego Oddziału Państwowego banku Rolnego w pierwszych latach okupacji niemieckiej*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2008, nr 12, s. 248.

¹⁸ VBI GG P 1939, nr 6, s. 37.

¹⁹ VBI GG P 1940, cz. I, nr 39, s. 313-314.

²⁰ Podobnego zdania jest niemiecki historyk Ingo Loose zajmujący się bankowością na ziemiach polskich pod okupacją niemiecką. I. Loose, *Die deutschen Kreditinstitute in Polen und die Ausrabung der polnischen und jüdischen Bevölkerung 1939–1945*, Monachium 2007, s. 307.

idzie, działalność Państwowego Banku Rolnego podczas okupacji dotyczącą ściągania i przyjmowania zadłużenie powstałego do 1 października 1939 r. należy uznać jako niezgodną z prawem polskim oraz ze statutem banku, gdyż nie mógł on działać w sposób prawnie skuteczny na terenach okupowanych. W rzeczywistości okupant wykorzystał aparat banku – jego firmę, dokumentację, aktywa, część personelu – do prowadzenia własnej instytucji pod nazwą *Staatliche Agrarbank* - „Państwowy Bank Rolny”. Nie była ona jednak tożsama z bankiem, który w okresie międzywojennym był wierzycielem²¹.

Potwierdzeniem dla powyższej tezy jest stanowisko władz Państwowego Banku Rolnego zajęte wkrótce po zakończeniu II wojny światowej. W okólniku z dnia 24 października 1945 r. podpisanym przez naczelnego dyrektora unieważniono wszystkie okólniki wydane w czasie okupacji niemieckiej przez administrację „Państwowego Banku Rolnego” w Generalnej Guberni, kierując się obowiązującą zasadą, iż działania tych władz nie były działaniami polskiej instytucji²².

4. Spłaty przedwojennego zadłużenia

W momencie wybuchu wojny kwota bilansowa PBR wynosiła 972 mln zł. Do tego jeszcze dochodziły administrowane przez bank fundusze państwowe na sumę ponad 700 mln zł²³. Zdecydowana większość pożyczek z tytułu Funduszy Administrowanych, prawie 50% znalazło się na obszarach włączonych do Rzeszy Niemieckiej. Na tereny starej Generalnej Guberni i dystryktu Galicja przypadało 257 mln zł, czyli 36% ogólnej sumy zadłużenia z tytułu Funduszy Administrowanych²⁴. Niemieckie władze okupacyjne korzystając z polskiego personelu przez cały okres okupacji prowadziły akcję ściągania przedwojennych należności, które stanowiły jedno z głównych źródeł dopływu gotówki do PBR w Generalnej Guberni. Wpływy PBR uzyskane podczas okupacji ze spłat przedwojennych należności za okres do 1 stycznia 1942 r. wyniosły prawie 70 mln zł²⁵. Szczególne nasilenie spłat zadłużenia miało miejsce w okresie wymiany waluty w 1940 r.²⁶ Ogólna kwota wpływów PBR

²¹ M. Klusek, *Problem legalności działań "Państwowego Banku Rolnego" Generalnej Guberni na przykładzie transakcji sprzedaży obszaru leśnego Łaski – Borków z dóbr wilanowskich w 1940 r.*, „Krakowskie Studia Małopolskie” 2011, nr 16, s. 131.

²² *Ibidem*, s. 132.

²³ Archiwum Akt Nowych (AAN), Rząd Generalnej Guberni (GG), sygn. 1377, Die Entwicklung der Statlichen Agraarbank seit dem Kriegsbeginn, przypuszczalnie z kwietnia 1944 r., s. 28.

²⁴ AAN, Rząd GG, sygn. 1378, Bericht über die auf grund des schriftlichen Auftrages des Leiters der Bankaufsichtsstelle z 1942 r., s. 10-13.

²⁵ AAN, Państwowy Bank Rolny, sygn. 431/1, Sprawozdanie Państwowego Banku Rolnego za okres od 1. VII. do 31. XII 1941 r. z terenu Generalnej Guberni, s. 43.

²⁶ AAN, Państwowy Bank Rolny, sygn. 951, Notatka informacyjna w sprawie Państwowego Banku Rolnego z 1951 r., s. 7. Archiwum Państwowe w Kielcach, Państwowy Bank Rolny

w Generalnej Guberni za cały czas okupacji niemieckiej z tytułu przedwojennych pożyczek długoterminowych wyniosła 64,5 mln zł, a 37 mln zł z Funduszy Administrowanych²⁷. Do tego należy jeszcze doliczyć spłaty w dziale kredytów krótkoterminowych, a z pewnością były to duże kwoty. Ogólna suma kredytów „S” z terenu Generalnej Guberni na koniec roku 1941 r. wynosiła 30 mln zł²⁸. Natomiast stan kredytów „N” na 1 stycznia 1941 r. r. wynosił 28 mln zł, gdzie tylko przez rok 1940 spłacono prawie 10 mln zł, a w 1941 r. 3 mln zł²⁹.

Należy przyjąć, że w sumie podczas okupacji niemieckiej do kasy PBR w Generalnej Guberni z tytułu spłat kredytów przedwojennych wpłynęło sto kilkadziesiąt milionów złotych.

Polskie kierownictwo PBR za całkiem właściwe uznawało przyjmowanie w czasie wojny przedterminowych spłat. Uważało, że jest to jedynie naturalny dalszy etap na drodze oddłużenia polskiego rolnictwa nadmiernie zadłużonego przed wojną. W okresie od 1940 r. do połowy 1943 r. nie było żadnych ograniczeń z tytułu przedpłat. Od 1 lipca 1943 r. objęły one jedynie pożyczki w listach zastawnych z powodu niedysponowania przez bank odpowiednią liczbą listów. Nic więc dziwnego, że przedterminowe spłaty podczas wojny miały istotne znaczenie w dochodach Państwowego Banku Rolnego. Tylko w przypadku krakowskiego oddziału w dziale kredytów długoterminowych kwota ta wyniosła 4 mln zł³⁰.

Główne przyczyny tego, że akcja dokonywania przedterminowych spłat kredytów przybrała tak poważne rozmiary należy widzieć zarówno w stanowisku PBR, jak i w specyficznych warunkach gospodarczych powstałych na wsi polskiej w wyniku wojny. Z jednej strony działania wojenne i okupacja w przypadku gospodarstw rolnych były przyczyną ich zubożenia, a nawet ruiny, ale też rolnikom łatwiej było zgromadzić kapitał. Sprzedając pokątnie żywność otrzymywali pieniądze, które w praktyce nie mogły być wykorzystane. W tym czasie obowiązywał zakaz remontu zabudowań gospodarskich, a rygorystyczna polityka kontyngentowa okupanta czyniła produkcję zwierzęcą nieopłacalną. W związku z czym często jedynym sensownym sposobem pozbycia się mało wartościowych pieniędzy było przeznaczenie ich na spłatę przedwojennego

w Kielcach, sygn. 54, Staatliche Agrarbank Filiale Kielce kurzer Wirtschaftsbericht für die Zeit vom 1. 10. 1939 r. – 1. 10. 1940 r. z października 1940 r., s. 3.

²⁷ AAN, Państwowy Bank Rolny, sygn. 951, Notatka informacyjna w sprawie Państwowego Banku Rolnego z 1951, s. 7.

²⁸ W Państwowym Banku Rolnym w Generalnej Guberni podział kredytów krótkoterminowych został zachowany z przed wybuchu wojny. Kredyty „S” niespłacone przed 1 lipca 1932 r., figurowały na różnych rachunkach bilansu i dzieliły się na: należności skonwertowane w trybie Banku Akceptacyjnego, należności skonwertowane we własnym zakresie i należności nieskonwertowane. Kredyty „N” – były to kredyty udzielone w okresie od 1 lipca 1932 r. do 5 października 1939 r. Natomiast wypłacone po 5 października 1939 r. określano mianem „NN”. AAN, Państwowy Bank Rolny, sygn. 431/1, Sprawozdanie Państwowego Banku Rolnego za okres od 1. VII. do 31. XII 1941 r. z terenu Generalnej Guberni, s. 58.

²⁹ AAN, Państwowy Bank Rolny, sygn. 431/1, Sprawozdanie Państwowego Banku Rolnego za okres od 1. VII. do 31. XII 1941 r. z terenu Generalnej Guberni, s. 138.

³⁰ M. Klusek, *Dokumenty do dziejów Państwowego Banku Rolnego. Tom I 1938 – 1944*, PRINTPAP, Łódź 2009, s. 333.

zadłużenia. Początkowo dłużnicy wahali się, uważając że powinni zwrócić pieniądze prawowitemu właścicielowi, czyli PBR podlegającemu państwu polskiemu. Jednak po pewnym czasie patriotyzm zadłużonych chłopów przegrywał z chęcią posiadania „czystej hipoteki dla niego lub dla dzieci”³¹. Zwłaszcza, że krążyły pogłoski o zamiarze władz okupacyjnych przeprowadzenia likwidacji małych zadłużonych gospodarstw rolnych.

Okres okupacji niemieckiej i postępującej inflacji był wykorzystywany do spłaty zadłużenia w zdeprecjonowanym pieniądzu nie tylko przez chłopów, ale także przez właścicieli dużych majątków ziemskich. Za przykład może posłużyć jeden z największych pod względem rozmiarów należności przedwojennych dłużników banku, hr. Adam Branicki³². W grudniu 1940 r. został podpisany akt notarialny pomiędzy Adamem Branickim a Czesławem Kadenacym, dyrektorem warszawskiego oddziału PBR w Generalnej Guberni, i Marianem Jastrzębskim, wicedyrektorem tegoż banku. Przedmiotem aktu było nabycie od Branickiego obszaru leśnego Laski - Borków, wchodzącego w skład dóbr wilanowskich, za cenę 2 mln zł dla Funduszu Emerytalnego Pracowników PBR. Powyższa cena miała zostać zaliczona na poczet długu Branickiego wobec PBR powstałego przed 1 września 1939 r.³³ Transakcja prowadzić miała zatem do częściowej spłaty tego zadłużenia, sięgającego w 1940 r. jeszcze co najmniej kilku milionów zł. Transakcja ta została zawarta z naruszeniem prawa. Po pierwsze, zignorowana została zasada wymagana bezwzględnie przez polskie prawo rolne w okresie międzywojennym, obowiązująca formalnie do 1957 r., iż umowy o przeniesieniu własności nieruchomości ziemskich wymagają dla swej ważności zezwolenia władzy państwowej. Zasadę tę ustanowiono w art. 2 rozporządzenia tymczasowego Rady Ministrów z dnia 1 września 1919 r. normującego przenoszenie własności nieruchomości ziemskich. Jak stanowił art. 8 tego rozporządzenia, zmiany tytułu własności dokonane z pominięciem lub niezgodnie z decyzją właściwej władzy są nieważne. Udzielanie zezwoleń na sprzedaż nieruchomości ziemskich należało do urzędów ziemskich, których zadania przejęli w 1934 r. starostowie. W 1939 r. w oparciu o dekret Führera i kanclerza Rzeszy Niemieckiej o administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 12 października 1939 r. Generalny Gubernator Hans Frank wydał Pierwsze rozporządzenie o odbudowie Administracji okupowanych polskich obszarów z dnia 26 października 1939 r., w którym zastąpiono polską administrację niemieckimi urzędami, noszącymi częściowo podobne nazewnictwo (jak „Starostwa”). Nie była to jednak administracja polska, której uprawnieniem było wydawanie pozwoleń na obrót nieruchomościami ziemskimi. Z tego powodu sprzedaż obszaru Laski-Borków była nieważna od samego swego początku,

³¹ M. Klusek, *Dokumenty do dziejów Państwowego...*, s. 334.

³² Idem, *Dokumenty do dziejów wilanowskiej nieruchomości ziemskiej. Seria A. XX wiek. Tom I*, EIKON, Kraków 2011, s. 9-46.

³³ Akt notarialny, nr repetytorium 1950. AAN, Państwowy Bank Rolny PBR, sygn. 413/1, Sprawozdanie Państwowego Banku Rolnego za okres od 1 lipca do 31 grudnia 1941 r. z terenu Generalnej Guberni, s. 58.

niezależnie od bezprawnego przejęcia banku przez okupanta i nielegalnych nominacji na stanowiskach kierowniczych³⁴.

Po drugie, transakcja ta wykonana została sprzecznie z zasadami działania Funduszu Emerytalnego PBR, który miał nabyć własność lasu. Zgodnie z paragrafem 16 statutu Funduszu Emerytalnego Pracowników PBR kapitały Funduszu mogły być lokowane jedynie: a) w papierach wartościowych, które dawały bezpieczeństwo prawne (pupilarne); b) w nieruchomościach miejskich, w wysokości co najmniej 50% majątku Funduszu Emerytalnego (z wyłączeniem nieruchomości fabrycznych); c) w pożyczkach hipotecznych na nieruchomościach przynoszących czynsz oraz w pożyczkach hipotecznych udzielonych ubezpieczonym w Funduszu Emerytalnym na budowę własnych mieszkań, jeżeli ich zabezpieczenie było w zgodzie z przepisami o bezpieczeństwie prawnym; d) na rachunkach w bankach państwowych, Banku Polskim i Pocztovej Kasie. Z przytoczonego przepisu wynika, iż z kapitału Funduszu Emerytalnego nie można było zakupić lasu Laski-Borków, ponieważ była to nieruchomość ziemiska. Ponadto nabycie nieruchomości „Laski” od Adama Branickiego przez Fundusz Emerytalny Pracowników Państwowego Banku Rolnego należy uznać jako niezgodne z paragrafem 14, 16 i 56 statutu Funduszu Emerytalnego Pracowników Państwowego Banku Rolnego³⁵.

Jak wynika z ww. argumentów częściowa spłata zadłużenia przez Branickiego odbyła się z naruszeniem prawa i statutu PBR, zarówno ze strony dłużnika, jak i polskiej dyrekcji banku.

5. Zalety ponownego uruchomienie banku

Dokonując oceny zachowania polskiego personelu PBR oraz dłużników spłacających kredyty zaciągnięte przez wybuchem wojny należy pamiętać, że jedynie ponowne uruchomienie banku, a co za tym idzie ściąganie przedwojennego zadłużenia gwarantowało wypłaty pensji dla pracowników PBR oraz otoczenie ich i ich rodzin opieką w trudnym życiu okupacyjnym. Państwowy Bank Rolny w GG nie zapominał również o swoich emerytach. Na koniec 1941 r. z Funduszu Emerytalnego zaopatrzenie emerytalne zostało wypłacone prawie 400 osobom³⁶.

Głównym źródłem dostarczającym informacji na temat losów PBR podczas okupacji, na podstawie których jesteśmy w stanie wskazać zalety wynikające z wznowienia działalności, jest sprawozdanie dyrekcji krakowskiego oddziału PBR z działalności w czasie okupacji sporządzonego pod koniec 1945 r.³⁷

³⁴ M. Klusek, *Problem legalności...*, s. 123-124.

³⁵ *Ibidem*, s. 125-126.

³⁶ AAN, Państwowy Bank Rolny, sygn. 431/1, Sprawozdanie Państwowego Banku Rolnego za okres od I. VII. do 31. XII 1941 r. z terenu Generalnej Guberni, s. 38.

³⁷ Po zakończeniu II wojny światowej wszystkie oddziały PBR zostały zobowiązane przez Centralę banku do sporządzenia sprawozdania za okres okupacji. Na chwilę obecną dysponujemy

Po pierwsze, funkcjonowanie PBR dawało pracę większości przedwojennego personelu. Począwszy od 9 września 1939 r. do końca roku ponownie zatrudnionych zostało w oddziale krakowskich 67 osób, a do końca wojny liczba pracowników wzrosła do 100³⁸. Ponadto w oddziale schronienie znalazła znaczna liczba dzieci pracowników. W celu ochrony ich przed wysyłką na przymusowe roboty do Niemiec zatrudniano ich w banku w charakterze praktykantów. Oprócz polskiego personelu w oddziale krakowskim pracowało kilku Niemców, którzy byli opłacani przez rząd Generalnej Guberni.

Zatrudnienie w banku, jak wynika z sprawozdania, dawało gwarancję bezpieczeństwa, na którą z pewnością nie mógł liczyć przeciętny mieszkaniec GG narodowości polskiej. Pracownicy oddziału krakowskiego przez całą wojnę spotkali się tylko z sporadycznymi represjami z strony okupanta. W kwietniu 1941 r. aresztowano i wywieziono do Auschwitz naczelnika wydziału bankowego Adama Ullmanna, gdzie został zamordowany. Do połowy 1944 nie zanotowano dalszych przypadków represji. Dopiero w sierpniu 1944 r. podczas generalnej łapanki aresztowano 5 pracowników, z czego już po kilku tygodniach wypuszczono 4, a piąty powrócił po wojnie. Ostatnim przypadkiem było zatrzymanie w listopadzie 1944 r. jednego z pracowników banku pod zarzutem uprawiania konspiracji.

Bardzo istotną część działalności PBR w Generalnej Guberni stanowiła aprowizacja pracowników banku. Z końcem 1939 r. i całego roku 1940 r. nie występowały większe trudności z zaopatrzeniem w żywność i artykuły gospodarstwa domowego. Sytuacja uległa zmianie od 1941 r., kiedy ceny żywności zaczęły wzrastać, a uposażenie pracowników pozostawało bez zmian. Zgodnie z rozporządzeniem Instytucji Centralnej PBR oraz lokalnych władz okupacyjnych, oddział krakowski zorganizował stołówkę dla pracowników, tzw. kasyno, gdzie wydawano śniadania³⁹. O bardzo dobrym zaopatrzeniu kasyna świadczy fakt, że większość pracowników traktowała wydawane śniadania jako obiad i rezygnowała z gotowania w domu. Było to możliwe dzięki przydziałom produktów rolnych ze strony niemieckich władz dystryktu (w 1941 r.), a w późniejszym okresie zakupom na czarnym rynku, za pieniądze pochodzące z kasy banku.

Drugim ogniwem pomocy aprowizacyjnej był konsum dla pracowników PBR w Krakowie, którego zadaniem był zakup artykułów żywnościowych po cenach niższych niż wolnorynkowe i następnie odsprzedawanie ich pracownikom oddziału po dogodnych cenach. Rozkwit dzielności konsumu przypada na lata 1942–1943. W okresie okupacji pracownicy oddziału korzystali również z przydziałów mleka oraz jarzyn z majątku Sulechów, administrowanego przez bank.

jedynie sprawozdaniem sporządzonym przez oddział krakowski. Zawierające prawie 100 stron maszynopisu zostało wydrukowane w: M. Klusek, *Dokumenty do dziejów Państwowego...*, s. 306–356.

³⁸ Wiele osób zostało zatrudnionych w drugiej połowie 1944 r., kiedy część pracowników warszawskich i lubelskich została przydzielona do pracy w Krakowie.

³⁹ Kasyno założone w kwietniu 1941 r. przetrwało do końca okupacji niemieckiej.

Ponadto należy wspomnieć o działalności Kasy Oszczędnościowo-Pożyczkowej Pracowników Państwowego Banku oraz o Zrzeszeniu Pracowników PBR. Kasa przez cały okres okupacji udzielała pracownikom oddziału wysokich pożyczek na bardzo dogodnych warunkach. Natomiast Zrzeszenie Pracowników PBR oddziału w Krakowie istniało legalnie zaledwie do lipca 1940 r., tj. do momentu wejścia w życie dekretu rozwiązującego i zakazującego prowadzenia jakichkolwiek związków i organizacji społecznych. Według obowiązujących przepisów rozporządzenia, majątek rozwiązanych zrzeszeń przeszedł na rzecz Generalnego Gubernatorstwa. Dzięki wstawiennictwu niemieckiego komisarza krakowskiego oddziału, Emila Müllera, majątek Zrzeszenia pozostał do dyspozycji oddziału i pracownicy mogli z niego korzystać.

Kończąc omawianie korzyści płynących z wznowienia działalności PBR w Generalnej Guberni, warto wspomnieć o udzielaniu przez krakowski oddział PBR pomocy kolegom i ich rodzinom z innych oddziałów. W pierwszych miesiącach okupacji zaopiekowano się około 100. osobami przybyłymi przede wszystkim z oddziałów w Katowicach, Poznaniu, Grudziądzu i Lwowie. Natomiast od września 1944 r. na wsparcie mógł liczyć personel zatrudniony w Warszawie. Pomoc objęła ogółem ponad 250 osób. Ponadto sporządzano i wysyłało paczki żywnościowe dla pracowników banku przebywających w Niemczech w obozach oficerskich, żołnierskich i na robotach. Ogółem wysłano 24 paczki.

6. Zakończenie

Przedstawiając w artykule etyczne aspekty działalności Państwowego Banku Rolnego w Generalnej Guberni starano się unikać oceniania. Bardziej zależało na zaprezentowaniu złożoności problemu. Ponowne uruchomienie PBR przez byłych pracowników banku z pewnością przysłużyło się okupantowi niemieckiemu. Po pierwsze tylko dzięki ich pracy było możliwe odtworzenie zaginionych podczas wrześniowych działań wojennych akt bankowych, co umożliwiło ściągnięcie zadłużenia powstałego przed 1 września 1939 r. Pozyskane w ten sposób przez okupanta pieniądze, które w większości stanowiły własność Państwa Polskiego zostały przeznaczone na rozwój wybranych segmentów gospodarki Generalnej Guberni, ściśle podporządkowanych machinie wojennej Rzeszy. Po drugie polski personel banku stanowił bardzo tanią fachową siłę roboczą, którą Niemcy wykorzystali do realizacji polityki kredytowej rządu Generalnej Guberni, całkowicie podporządkowanej urzeczywistnieniu celów wojennych.

Jednak z drugiej strony jedynie ponowne uruchomienie banku, a co za tym idzie ściąganie przedwojennego zadłużenia i realizacji zadań wyznaczanych przez niemieckie władze okupacyjne dawało gwarancję bezpieczeństwa pracownikom i emerytom banku oraz ich rodzinom.

Reasumując, życie gospodarcze pod okupacją niemiecką było bardziej skomplikowane, niż jest to przedstawiane w historiografii i wymaga rzetelnych i obiektywnych badań.

The Activity of the National Bank of Agriculture in the General Government

Summary

In this article we try to estimate the activity of the banking institution in the General Government which used the pre-war apparatus of The National Bank of Agriculture. The bank was one of the largest banks realising the aim delineated by the government of the Second Polish Republic, such as the support of agricultural reform in the mid-war period. German authorities in the General Government used assets of the bank for other tasks. They were eager to use The National Bank of Agriculture and the Polish staff employed in the bank in order to liquidate fast and effectively the mid-war assets of the bank. Leaving The National Bank of Agriculture was also good for Polish staff in the bank. Raising pre-war debts was the only way to guarantee salary and pensions for the employees of the National Bank of Agriculture and taking care of them in the hard life of occupation.

The activity of the National Bank of Agriculture in the General Government was also profitable for a part of debtors as they could pay the pre-war credits earlier. One reason for agriculture farms becoming poorer and even ruined was war actions and the occupation. However, the farmers could save money and gather capital more easily. When they often sold food in secret, they got a large amount of money. In many cases, paying back the pre-war debt was the only reasonable way of getting rid of almost valueless money, although it did not mean that it was done without doubts. In the beginning, many people claimed that they would give it back to whom they had borrowed from. However, after a while the patriotism of farmers who were debtors was overcome by the willingness to have no debts and leave children in a new condition. The period of German occupation and increasing inflation was used for paying back the debt in valueless money, not only by farmers but also by owners of the large mansions such as Earl Adam Branicki.

Keywords: *World War II, economy of General Government, banking, credit, agriculture*

JEL Classification: N24, N44